

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора юридичних наук, професора

СПАСИБО-ФАТЄСВОЇ ІННИ ВАЛЕНТИНІВНИ

на дисертацію Кочина Володимира Володимировича

«Цивільні відносини у непідприємницьких товариствах та

установах: теоретико-правові засади адаптації

законодавства України до *acquis* ЄС»,

подану на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 - цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Актуальність теми дослідження. Обрана В. В. Кочиним тема належить до сфери цивільних відносин взагалі й одного з їх елементів – юридичних осіб зокрема. Це дозволяє розглянути проблематику з двох ракурсів – проглянути на суб'єктивні цивільні права та обов'язки через доктрину участі в юридичних особах. Якщо цими юридичними особами є підприємницькі товариства, то проблематика корпоративних прав та корпоративних правовідносин значною мірою піддавалася дослідженням. Щодо непідприємницьких товариств, то їх різноманітність викликало необхідність звернення до дослідження правового статусу кожного з них (наприклад, в сфері спорту – О.О. Біляєв, О.С. Облакова, профспілок – О.М. Соловйов, установ – І.П. Жигалкін, Д.С. Лещенко, саморегулювальних організацій – Н.Ю. Філатова та ін.) і цих видів товариств у цілому (О.І. Зозуляк). Натомість зібрання проблематики розгляду правовідносин, що складаються в непідприємницьких товариствах, представляє собою інший її ракурс. Тим більш, це має значення зараз, коли Україна реформує цивільне законодавство, орієнтуючись на європейський правовий простір.

В сучасності права людини, її вектор на самоідентифікацію, різні можливості участі в суспільному житті в демократичному суспільстві набувають для людей все більшого значення. З іншого боку, спостерігається все більше потреби самого суспільства у цьому, зокрема щодо релігійних уподобань, культурних національних традицій, допомоги хворим, самотнім

літнім людям тощо. Не меншого значення має вираз творчих здібностей людини через її участь в громадських організаціях і охорона та захист її прав інтелектуальної власності; діяльність професійних організацій в ринкових відносинах тощо.

Отже, існує доволі різнобарвне різномаїття всякого роду непідприємницьких організацій, що будують відносини з участю їх членів/учасників на різних засадах. Все це не стоїть на місці, перебуває у постійному розвитку, що і диктує актуальність теми дослідження.

Порівняльний аналіз *acquis* ЄС та законодавства України щодо відносин у непідприємницьких товариствах та установах дозволяє розширити уявлення про правову природу членства (участі) у цих організаціях, сформувані новий теоретичний погляд на них як різні форми втілення цивільних відносин, визначити особливості здійснення та захисту цивільних прав та обов'язків засновників (учасників) цих юридичних осіб щодо реалізації приватних та суспільних інтересів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до: пріоритетного напрямку розвитку правової науки на 2016–2020 року – «Поглиблення приватноправових засад функціонування громадянського суспільства в умовах євроінтеграції», визначеного Стратегією розвитку наукових досліджень НАПрН України на 2016–2020 роки; плану науково-дослідних робіт Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України у межах тем «Удосконалення правового регулювання статусу непідприємницьких організацій в Україні» (номер державної реєстрації 0113U001119) та «Приватноправові проблеми реалізації євроінтеграційної стратегії України» (номер державної реєстрації 0117U002140); грантової підтримки Інституту Макса Планка з порівняльного та міжнародного приватного права (м. Гамбург, ФРН) за темою «Legal nature of relations in non-entrepreneurial organisations in Ukraine and EU member

states»); грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф83/51567.

Мета і завдання дослідження сформульовані ясно і чітко. З них слідує, що дисертант обрав за мету широкий діапазон наукових пошуків стосовно формулювання сучасної, цілісної, завершеної теорії цивільних відносин у непідприємницьких товариствах та установах як організаціях на основі теоретичних та практичних засад адаптації законодавства України до *acquis* ЄС. Відповідно меті сформульовані завдання дослідження.

Методи дослідження: у процесі всього дослідження використані загальні (філософські) підходи, зокрема, діалектика як адекватне відображення матеріальної дійсності, а також метафізика з огляду на зовнішні фактори, що впливають на юридичну науку, зокрема, логічний позитивізм, аналітична філософія, юридична герменевтика та екзистенціалізм.

Загальна структура роботи продумана і виважена, є логічною та демонструє поступовий рух від загального до конкретного розуміння різних організаційно-правових форм юридичних осіб та видів непідприємницьких товариств, а також установ. Автор проводить їх порівняння, визначаючи різні боки тих правовідносин, які складаються в цих товариствах.

Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, які містять шістнадцять підрозділів та чотири пункти, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації – 416 сторінок, з них 337 основного тексту. Джерельна база дослідження значна – вона складається з 545 найменувань, серед яких наукові праці як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, а також матеріали судової практики.

Наукова новизна основних положень та висновків дисертації полягає в тому, що дисертаційна робота є першою в цивілістичній науці України працею, яка пропонує теорію цивільних відносин у непідприємницьких товариствах та установах як організаціях на основі теоретичних та практичних засад адаптації законодавства України до *acquis* ЄС. Її

системність полягає у тому, що автор охопив широкий спектр непідприємницьких товариств, зіставивши засади їх створення, діяльності, мети, інтересів та спираючись на ці та інші критерії, надає пропозиції щодо теоретичного осмислення відносин у цих товариствах, а також установах і вдосконалення цивільного законодавства.

З більшістю висновків дисертанта слід погодитися. Загалом найбільш суттєвими здобутками дисертанта, що характеризують наукову новизну і практичну значущість рецензованого дослідження, на наш погляд, є такі висновки.

Передусім це висновок про те, що сприйняття непідприємницьких організацій виключно як суб'єктів правових відносин не завжди дозволяє вирішити проблем, що виникають в окремих відносинах (наприклад, фінансування будівництва, управління майном, волонтерство тощо). Внаслідок цього автор намагається перевести дослідження цих товариств та установ із площини суб'єкта у площину змісту цивільних відносин.

Схвально слід оцінити позицію дисертанта щодо еволюції відносин у непідприємницьких товариствах та установах, що дозволяє визначити таксономію непідприємницьких юридичних осіб та визначити перспективи їх розвитку (проблема належного правового регулювання відносин), а також щодо міжгалузевого характеру окремих відносин, а також застосування інших соціальних регуляторів (проблема механізму правового регулювання). Дійсно, що саме непідприємницькі товариства, які виконують значущу соціальну функцію, потребують державної підтримки, яка полягає в застосуванні різних засобів фінансування, оптимізації оподаткування тощо. Чимало відносин в тих чи інших непідприємницьких товариствах не є правовими взагалі – наприклад, в релігійних організаціях. Все це само по собі свідчить про те, що регулювання цих відносин не обмежується цивілістичною сферою. Дисертант приділяє чимало уваги виробленню безпосередньо правових стандартів приватного права шляхом їх формування за приватноправовими ініціативами (підрозділ 1.1). Ним вірно стверджується, що саморегулювання є способом

упорядкування суспільних відносин між юридично рівними суб'єктами на основі самостійного визначення їх взаємних прав та обов'язків, у тому числі шляхом створення норм та правил поведінки спеціально створеними організаціями (регуляторами), які визнаються та виконуються їх учасниками (членами) (с. 67-68).

Слушним є висновок автора про те, що неформальні організації можуть набувати властивостей суб'єктів права як потенційних учасників цивільних відносин (наявність речових прав (володіння та користування), обмежена договороздатність, право на звернення до суду за захистом колективних прав тощо) та є перехідною формою від договірних відносин до юридичної особи. Крім того, автор зазначає, що для набуття додаткових властивостей юридичного характеру в конкретно значущій ситуації (зокрема, в цивільних відносинах) статусу неформальної організації недостатньо (с.52).

Не викликає заперечень розуміння охорони суб'єктивних цивільних прав та інтересів учасників непідприємницьких товариств та установ в межах організаційних відносин (в тому числі шляхом вирішення внутрішніх спорів), а також шляхом здійснення колективних прав (в тому числі шляхом звернення до суду). Дійсно, специфіка саме непідприємницьких товариств та установ диктує власні правила реагування на порушення різних правил внутрішньої організації, етичних вимог, професійних засад діяльності тощо, а тим більш важливим є механізми запобігання цим порушенням. Для такого роду організацій важливим є статусність, імідж, оскільки вони налаштовані передусім на задоволення особистих немайнових інтересів та здійснення особистих немайнових прав своїх учасників/членів. А якщо так, то без достатньо суворих правил, стандартів, вироблених для себе, учасники/члени цих організацій втрачають сенс в участі в них. Тому відбувається розширення неюрисдикційних способів захисту прав та інтересів, про що пише В.В. Кочин у своїй роботі.

Як дзеркальне відображення – наслідки порушення цих статусних норм учасниками/членами непідприємницьких товариств та установ, які полягають у своєрідності санкцій, зокрема у примусовому припиненні відносин.

Автор розмірковує над так званою «приватизацією» суспільних відносин, зазначаючи причину такого процесу - неможливість належного публічного впливу на ці відносини у непідприємницьких товариствах та установах з метою їх адекватного регулювання шляхом їх регламентації. Слід в цілому з цим погодитися, застерігаючи, що якоюсь мірою прагнення держави до зосередження всіх регуляторів відносин, якоюсь мірою інертністю до збереження такого підходу, що панував за радянських часів – все це вочевидь існує. Так само як очевидно, що не всі відносини можна і варто врегулювати на нормативно-правовому рівні. Важливо при цьому те, аби такі організації, спираючись на демократичні засади своєї діяльності як ланки суспільства, прагнули до формування заходів охорони та захисту прав своїх учасників на належному рівні. У противному випадку це може привести не тільки до масових порушень прав цих осіб, а й до порушень прав інших осіб, так чи інакше пов'язаних із діяльністю цих організацій, або на яких вони чинять вплив.

Досліджуючи організаційно-правові форми юридичних осіб, автор вказує на те, що потребує визначення їх доцільність, адже за відсутності єдиної замкненої системи організаційно-правових форм юридичних осіб виникає гостра необхідність визначення необхідних організаційно-правових форм для здійснення окремих видів господарської діяльності (с.46).

Дисертант додержується думки про те, що слід поширити категорію «юридична особа» на всі галузі права, оскільки визначення сутності та призначення інституту юридичної особи надасть можливості застосовувати досліджувану категорію як до приватних, так і до публічних правових відносин. Такий підхід дозволив би (де це можливо) застосувати універсальний підхід до юридичних осіб приватного та публічного права,

наприклад, установ, які в цивільному праві регулюються вкрай суперечливо і недосконало, а в публічному – і того гірше.

В.В. Кочиним слушно заявляється про те, що хоча непідприємницькі товариства є юридичними особами приватного права, однак серед них є група, що має на меті реалізацію суспільних інтересів, внаслідок чого набуває схожих ознак з юридичними особами публічного права. І називаються ці спільні ознаки: 1) соціальне (цільове) призначення; 2) виконання публічних завдань; наявність окремих владних повноважень; 3) можливість видання нормативно-правових актів (с.85, 86).

Доволі продуктивним бачиться намагання автора запропонувати підхід до систематизації юридичних осіб, задля чого він запроваджує природні таксони, що надають змогу розмежувати цивільно-правові відносини щодо формування юридичної особи як організації (підтип), участі у підприємницьких та непідприємницьких відносинах (рід), способу управління організацією (форма, допоміжна форма) та розмежування корпоративних, членських та інших організаційних відносин. Синтетичні таксони виступають у ролі фікції з метою гармонізації приватних та публічних відносин за участі юридичних осіб (підрозділ 3.1.2).

Можна наводити й інші положення дисертації В. В. Кочина, які в тому чи іншому ступені є виваженими, корисними та новими. І всі вони разом свідчать про те, що автором пройдено непростий шлях дослідження проблематики різних видів непідприємницьких товариств та відносин в них, який привів до висловлених ним наукових позицій.

Автор демонструє хороші навички дослідника, який здатний виявити протиріччя, недоліки й інші вади в правовому регулюванні та правозастосуванні і надати пропозиції стосовно подолання такого стану. Положення, що виносяться на захист, більшою мірою містять ознаки наукової новизни, є результатом його самостійної роботи та кроками в досягненні поставленої перед собою мети.

Разом із цілком позитивним ставленням до висновків, отриманих

автором в ході свого дослідження, варто відзначити й на деякі спірні умовиводи, неузгодження і деяку недосказаність, які можуть стати підґрунтям наукової дискусії та напрямами подальшої розробки проблем у сфері правового становища непідприємницьких товариств.

1. Метою дисертаційного дослідження позначено формулювання сучасної цілісної, завершеної теорії цивільних відносин у непідприємницьких товариствах та установах як організаціях. Бажано було б сформулювати концентроване подання цієї теорії, оскільки робота нагадує біглий огляд видів непідприємницьких товариств, а не виявлення по суті проблем, які потребують виведення на вищий теоретичний рівень. Якщо взяти різні зрізи, до яких вдається дисертант, то вони не приводять до узагальненого бачення місця певних непідприємницьких товариств крізь призму їх системності і визначальності відносин у них.

Вбачається певна неузгодженість підходів, пропонованих автором, зокрема щодо того, що береться за критерій визначальності при класифікації непідприємницьких товариств, які, як вказує автор, мають на меті реалізацію приватних прав та інтересів осіб (підрозділ 3.2.1). В одному випадку зазначається, що «непідприємницькі товариства ... є *формою об'єднання особистих немайнових прав та інтересів*» (с.219), в іншому – що правовідносини в таких товариствах складаються з *реалізації* прав осіб (речових, особистих немайнових тощо) (с.223).

2. Деякі твердження автора залишаються не розкритими, внаслідок чого важко зрозуміти, що малося на увазі. Так, в роботі зазначається на:

- необхідність виваженості при висуненні законодавчих пропозицій конструкції юридичної особи на теоретичному рівні задля унеможливлення зловживання нею (с. 83-84). При цьому навіть приблизно не надається пояснень, яка бачиться загроза і що про неї свідчить;

- перспективність напрямів розвитку приватного права та законодавства в частині ролі саморегулювних організацій, а також інститутів

громадянського суспільства, що доки не відображено у плані імплементації (с.174) і не пропонується заходів для цього;

- особливість відносин, які виникають між членом (учасником) та СРО без позначення того, в чому вона полягає (с.251), адже недостатньо посилання на вираз Савін'ї та В.І. Борисової;

- квазіпредставницьку сутність відносин з управління, не виключаючи взаємозв'язок здійснення суб'єктивних прав з реалізацією суб'єктивних прав її учасників (членів), а також прав третіх осіб та про необхідність розмежовувати повноцінне управління юридичною особою та управління її активами (с.285) - в обох випадках думка автора не розвинена;

- зведення здійснення прав та виконання обов'язків учасниками відносин у непідприємницьких товариствах та установах до досягнення інтересів юридичної особи (приватної ініціативи або суспільної користі) (с.294), але як же через ці організації здійснюються права їх членів - не пояснюється. Не розкривається й виконання обов'язків членів/учасників товариства, яких саме і з чого вони впливають, оскільки йдеться лише про обов'язки членів органів управління.

3. Склалося враження про суперечливість підходів автора до правовідносин та їх впливу чи зв'язку з організаційно-правовою формою юридичної особи, а саме.

- Дисертант задається питанням про можливість виділення в межах відносин між учасниками (членами), учасниками та товариством відносин, які будуть відрізнятися від таких же відносин у підприємницькому товаристві (с. 188) і не відповідає на нього.

- Вказується на те, що розуміння *організаційно-правової форми* як *сукупності цивільних відносин* надає можливість, окрім відносин управління юридичною особою, виокремити інші відносини: між засновниками / учасниками / членами та юридичною особою; відносини, що виникають відповідно до прав та інтересів, що стали підґрунтям до створення юридичної

особи тощо. Натомість те, як ці відносини залежать від організаційно-правової форми – не пояснюється (с. 92). А вже на с. 105-106 наголошується на необхідність звернути увагу на *форму відносин*, адже організаційно-правова *форма є наріжним каменем інституту юридичної особи*. Зокрема, форма є способом існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз. Яким же чином форма відносин (при чому не ясно, що це за категорія) і організаційно-правова форма юридичних осіб пов'язані між собою – залишилося поза увагою. А на с. 247 заявляється, що різниця полягає лише у специфіці *участі товариств у відповідних відносинах*: виборчих (для партій), щодо благодійної діяльності (для благодійних організацій), щодо реалізації права на свободу совісті (для релігійних організацій). Крім того, що це вже не внутрішні відносини, вони більшою мірою не є й цивільно-правовими.

- На с.143 йдеться про непідприємницькі відносини на противагу підприємницьким відносинам. Що це за феномен і яким чином ці відносини стикаються з позначеними у ст. 1 ЦК України, - не вказується. Адже навряд чи може задовольнити таке пояснення, як те, що «непідприємницькі відносини є проявом не лише у свободі об'єднання, а й результатом «недосконалості» підприємницької або державної діяльності (відповідно до їх сутності)» (с. 146). Ще більш заплутує позначення на існування суто цивільних та суто підприємницьких відносин (с.149).

- Інші відносини – довірчі – так само не ясна позиція автора, в чому саме полягає його бачення. Так, на с. 193 вказується, що впровадження відповідної моделі трасту (фонду) має здійснюватися з огляду на вже існуюче правове регулювання змісту відносин з управління та представництва, а також особливостей умов управління та реалізації інтересів учасників відносин (форма відносин). При цьому автор висловлюється, що саме такий підхід надає можливість встановити особливе місце довірчих відносин у системі права та законодавства. Натомість те, в чому ж саме втілюється цей підхід, зрозуміти важко, особливо коли дисертант вказує, що ці відносини

можуть набувати «як договірних, так і форм юридичних осіб, в основі яких існує довірча власність» (с.194).

4. Спостерігаються й деякі інші випадки (а, можливо, хиби викладення) неузгодженості авторських поглядів з усталеними теоріями, зокрема об'єктів права та правовідносин. Прикладом є твердження про те, що об'єктами непідприємницьких відносин є особисті немайнові та майнові *права*, щодо спільної реалізації яких особи об'єднуються або виділяють майно. На відміну від підприємницьких організацій об'єкти є визначальними для вибору засновниками виду відповідного виду організації (с.146-147).

5. В роботі автор доволі часто оперує господарсько-правовим інструментарієм і допускає ті правові конструкції, які цивілістичний загаль відвертає і наполягає на їх знищенні. В канун змін до ЦК України та скасування Господарського кодексу ці пропозиції викликають багато питань. Так, дисертант наполягає на виокремленні господарської (підприємницької) правосуб'єктності, що визначатиметься через господарську компетенцію, на спеціальній господарській правоздатності (с.149, 186 та ін.). На с.245 він оперує поняттям адміністративної правосуб'єктності громадських організацій, не пояснюючи, як їх слід регулювати в Україні, чи не слід та як це співвідноситься з назвою підрозділу.

Певні міркування автора прямо або навіть опосередковано не стосуються цивільного права або виходять далеко за його межі. Так, щодо принципів управління непідприємницьких організацій (с. 91-92), якими автор бачить: 1) реорганізація публічного сектору для надання послуг у різні сфери; 2) акцентування на конкретних формах і далі на конкретні форми управління; 3) наголос на стиль управління притаманному третьому сектору та удосконалення бюджетної політики; 4) акцент на дисципліні та економічності використання ресурсів; 5) більший акцент на керівництво; 6) більший акцент використання явних та формальних стандартів оцінювання виконавців; 7) більший акцент на зовнішньому та внутрішньому контролі.

Загалом подана на захист дисертація є завершеною науково-дослідною

роботою, котра містить вирішення важливого для сучасної доктрини цивільного права наукової проблеми, що полягає у розкритті та науковому обґрунтуванні різних аспектів створення та діяльності непідприємницьких товариств та здійснення прав і виконання обов'язків їх учасників/членів.

Основні результати дисертації досить повно викладені у 3 індивідуальних монографіях, 4 розділах у колективних монографіях, 19 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України з юридичних наук, 3 статтях у наукових виданнях інших держав, а також у 55 тезах доповідей і повідомлень на конференціях, а також 16 публікаціях, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Зіставлення текстів дисертації та автореферату свідчить, що їх основний зміст є тотожним.

Викладене дозволяє зробити висновок, що дисертація на тему: «Цивільні відносини у непідприємницьких товариствах та установах: теоретико-правові засади адаптації законодавства України до *acquis* ЄС», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (з наступними змінами), а її автор – Кочин Володимир Володимирович - заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 - цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Офіційний опонент:

професор кафедри цивільного права №1
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України

І. В. Спасибо-Фатєєва

Підпис	<i>Спасибо-Фатеева И. В.</i>
Засвідчую	<i>[Signature]</i>
М.П.	<i>[Stamp]</i>